

Т.В.Пастушенко*

**БУДНІ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ: БОРОТЬБА ЗА ВИЖИВАННЯ
(НА МАТЕРІАЛАХ СПОГАДІВ КОЛИШНІХ ПРИМУСОВИХ РОБІТНИКІВ)**

У статті зосереджено увагу на проблемах щоденного життя українських остарбайтерів – найбільш безправної категорії примусових робітників нацистської Німеччини. Джерелом дослідження стали зібрані автором неопубліковані спогади та інтерв'ю з очевидцями, а також епістолярна колекція з фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

** Пастушенко Тетяна Вікторівна – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.*

Умови життя й праці українських робітників залежали від комплексу обставин: галузь економіки, де використовувалася їхня праця, особисті стосунки з роботодавцями, і, навіть, індивідуальні властивості характеру. Метод інтерв'ювання дав змогу довідатися про ті сторони життя людини, яким в офіційних документах не приділялося уваги: про складні стосунки в середовищі остарбайтерів, про різноманітні способи виживання в екстремальних умовах, про їхні мрії, думки й переживання.

Оскільки матеріал готувався на основі сучасних спогадів колишніх примусових робітників, ми дізналися, як зараз ці люди оцінюють своє життя в Німеччині. Для більшості опитаних автором очевидців перебування в нацистській неволі, незалежно від того, де він працював, як склалася його доля по війні, залишилося в пам'яті як найбільш тяжке випробування.

Для сучасних тенденцій світової історичної науки надзвичайно актуальним став екзистенційний зріз наукових досліджень. На протигагу традиційній історичній парадигмі, де основна увага приділялася описові політичних і військових подій, діяльності керівників держав, видатним історичним особистостям, предметом досліджень альтернативної історії став цілий спектр діяльності людини, який залишався поза увагою як неісторичний, а також пересічна людина сама по собі. У Західній Європі та Північній Америці ще на початку 1970-х рр. розпочався процес переходу від модерної до постмодерної парадигми історичних досліджень. На сьогодні він набув усесвітніх масштабів, і характеризується появою різних наукових шкіл: соціальної історії, усної історії, історії знизу, історії щоденного, історичного нарративу тощо (усе це іноді називають єдиним терміном "нова історія"¹). Ці тенденції світової історичної науки стали поштовхом для появи наукових розробок, проектів і нових досліджень із різних аспектів Другої світової війни й, зокрема, проблеми примусової праці мільйонів іноземців у нацистській Німеччині. Одним із перших здійснив спробу висвітлити соціальний аспект проблеми остарбайтерів німецький історик Ульріх Герберт, який у своїй фундаментальній монографії "Іноземні робітники: політика й практика "використання іноземців" у військовій економіці Третього райху" (1986)² проаналізував умови проживання та праці остарбайтерів і робітників із західноєвропейських країн у військовій промисловості нацистської Німеччини. Дослідник уперше виділив у середовищі "східних робітників" окремі соціальні групи, акцентуючи увагу на недослідженості проблеми жінок-остарбайтерок та їхніх дітей. У.Герберт особливо наголошував на важливості використання спогадів очевидців у наукових студіях ("Щоб досягти успіху, повинен постати великий міжнародний усний історичний проект, що складатиметься з біографічно-історичних інтерв'ю колишніх військовополонених та робітників із різних країн, які працювали в Німеччині впродовж війни. Через такі інтерв'ю можна, перш за все, отримати пояснення про сфери, яким офіційний контроль не приділяв уваги: ставлення іноземців до німців та навпаки, елементи опору й "хитрі" форми боротьби, а також фактичні умови життя та праці очевидців, про що в джерелах подаються дуже суперечливі повідомлення"³).

Німецькомовна історіографія нараховує сотні наукових досліджень про застосування праці іноземців в окремих регіонах, різних галузях промисловості, фірмах і підприємствах, кожне з яких обов'язково містить спогади колишніх примусових робітників, у тому числі й із України⁴. Однією з тенденцій, притаманних студіям німецьких істориків, стало залучення методології усної історії, аналізу усних спогадів очевидців у дослідженнях буденних проблем примусових робітників (для прикладу можна назвати працю Гізели Шварц "Діти, яких не рахували"⁵, в якій порушується проблема становища в нацистській Німеччині дітей остарбайтерів). Надзвичайно цінним є гендерне дослідження Тамари Франкенбергер "Ми були худобою. Біографічні спогади колишніх радянських примусових робітниць"⁶.

Із ідеологічних мотивів у радянській історіографії тема примусової праці мільйонів співвітчизників у райху не вважалася актуальною, проте вона стала предметом чи не найперших вітчизняних історико-соціальних студій із використанням свідчень очевидців. Серед основних праць із цієї тематики варто згадати дослідження М.Коваля⁷, в яких приклади безправного становища та злиденні матеріально-побутові умови життя оstarбайтерів виступали в першу чергу свідченням злочинів нацистського режиму. М.Коваль зупинився на проблемі загального безправного становища примусових робітників із України, законодавчо закріпленому наказами націонал-соціалістичного керівництва райху. Уперше історик побудував своє дослідження на широкому нарративному матеріалі: листах, задокументованих спогадах, зразках пісенної творчості українських робітників, що на час виходу праці було новаторським кроком. Проте, картина оstarбайтерської дійсності вийшла доволі статичною, без урахування особливостей використання примусових робітників у різних галузях економіки Німеччини, змін у ставленні до робітників із СРСР німецького суспільства й пристосування самих оstarбайтерів до реалій. Водночас слід відзначити, що праці М.Коваля були чи не єдиними науковими дослідженнями з проблеми оstarбайтерів у радянській історіографії.

На рубежі 1990-х рр. процес демократизації суспільного життя в незалежних республіках колишнього СРСР надав нового імпульсу дослідженням теми "східних робітників". У цей час були зняті ідеологічні застереження, відкрився доступ до матеріалів вітчизняних архівів, історики здобули можливість познайомитися із західною історіографією, крім того, у світлі виплат грошових компенсацій урядом ФРН різним категоріям жертв нацистських переслідувань, це питання набуло актуального звучання й у суспільстві. Першою на пострадянському просторі працею, побудованою на основі новітніх зарубіжних досліджень і широкому масиві документів із німецьких і російських архівів стала монографія П.Поляна⁸, який до теми буденного життя примусових робітників включив широке коло питань і висвітлив її з урахуванням змін у правовому статусі оstarбайтерів. Зокрема, П.Полян розглядає не лише умови проживання, харчування, трудового використання, санітарно-гігієнічного та медичного обслуговування примусових робітників, але й наводить приклади різних способів пошуку додаткового харчування, варіанти проведення вільного часу, якими були виробничі й міжособистісні стосунки в середовищі оstarбайтерів, між робітниками з різних країн та німецьким населенням. Водночас, спогади та спогади колишніх примусових робітників, використані в монографії, здебільшого ілюструють загальнодержавні заходи нацистів. П.Полян використовує свідчення переважно російських примусових робітників, але загальна інформація стосується й невільників із України.

Логічним продовженням розвитку в Україні історичних досліджень із проблеми оstarбайтерів став вихід монографії С.Гальчака⁹. Розділ, присвячений дискримінаційним умовам життя та праці подолян у Німеччині, український дослідник побудував використовуючи схему П.Поляна, із детальним аналізом нацистського законодавства щодо оstarбайтерів. Проте, С.Гальчак більше уваги приділив робітникам, які працювали в сільському господарстві та хатньою прислугою, залучив значний масив регіонального матеріалу (листи, свідчення з фільтраційних справ жителів Вінницької та Хмельницької областей).

Пошуки українських істориків свідчать про цілеспрямоване поєднання основних тенденцій вітчизняної та західної історіографій, залучення нових методів і методологій. У річці усної історії розглядає проблему буденного життя оstarбайтерів Г.Грінченко¹⁰, окремі аспекти з даної тематики висвітлюються в публікаціях А.Месякова¹¹, а також авторки статті¹².

Не ставлячи за мету аналіз усієї вітчизняної та зарубіжної історіографії, ми зупинилися на найбільш значущих для нашого дослідження працях. Оскільки абсолютно нереально охопити всю багатоманітність життєвих ситуацій, із якими

стикалися наші співвітчизники, перебуваючи в нацистській Німеччині, і сподіватися на однакову їх оцінку різними людьми, пропонуємо зосередити увагу на найбільш характерних проблемах щоденного життя українських примусових робітників.

Більшість як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників виходять із очевидно-го факту, що злиденна ситуація, що в ній перебували остарбайтери, зумовлювалася не тільки нестатками воєнного часу, а й була заздалегідь спланована нацистським керівництвом та впливала із самого політико-правового статусу "східних робітників".

Перші положення щодо "використання праці росіян" у Німеччині були сформульовані в директиві Г.Герінга від 7 листопада 1941 р.¹³ Загальний же розпорядок життя для робітників із СРСР визначався в наказі райхсфюрера СС і поліції Г.Гімmlера від 20 лютого 1942 р. Термін "остарбайтер" ("східний робітник"), який застосовувався до цивільних робітників із областей, що входили до складу СРСР до 1939 р., був уперше вжитий саме в цьому наказі¹⁴. Згідно з ним, остарбайтерів належало ізолювати як від німецького населення, так і від решти іноземних робітників і земляків-військовополонених, використовуючи на виробництві винятково в складі робочих груп, а в сільському господарстві – тільки на великих підприємствах. Утримувати ж "східних робітників" належало в спеціальних таборах під суворою охороною (залишати табір дозволялося лише у виробничих потребах, решта часу – перебування в таборі, і лише як винагорода передбачалася можливість прогулянки в межах місцевої поліцейської дільниці). Обов'язковим було постійне носіння на верхньому одязі розпізнавального знаку "Ost". Передбачалося залучення примусових робітників до співпраці як табірних старост, старшин бараків тощо. Заборонялося задоволення духовних потреб.

Дискримінація простежувалася й у ділянці оплати праці. Ще в директиві Г.Герінга передбачалося цивільним робітникам із СРСР платити суто символічні ("кишенькові") гроші. 20 січня 1942 р. було запроваджено податок на східних робітників (Ostarbeitersteuer), який вираховувався із зарплати самого остарбайтера. Указ від 9 лютого 1942 р. врегулював основні питання оплати праці – передбачалося вираховувати із зарплати робітника ще й 1,5 райхсмарки на день за харчування та проживання, окрім того, існували ще й періодичні відрахування за одяг, взуття, ба навіть за транспортування на роботу. Указом міністра праці від 4 березня 1942 р. були врегульовані й питання страхування: підприємець зобов'язувався сплачувати в місцеві чи лікарняні каси по 4 райхсмарки щомісяця за кожного робітника¹⁵. У підсумку середньостатистичному остарбайтерові, за підрахунками П.Поляна, залишалося від 1–2 до 3–5 райхсмарок щотижня. Ті ж робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі нічого не отримували.

Таким чином, умови життя остарбайтерів (низька заробітна платня, утримання в бараках за колючим дротом і під охороною) наближалися до становища радянських військовополонених. Основною ж рисою наказу Г.Гімmlера від 20 лютого 1942 р. був постійний нагляд та контроль за "східними робітниками", а також система штрафних санкцій за трудові й політичні провини – аж до відправки на декілька тижнів до виправно-трудоного табору (Arbeitserziehungslager). Серйозні порушення (втечі, крадіжки, саботаж) каралися направленням до концтабору, а в окремих випадках – смертю (наприклад, за статеві зносини з німкенєю – смертна кара для партнера й концтабір для партнерки).

Упродовж війни окремі положення правового статусу "східних робітників" під тиском воєнних, політичних та економічних обставин, скарг і протестів із боку робітників зазнавали змін. Так, уже 9 квітня 1942 р. райхсфюрер СС уніс до свого наказу від 20 лютого 1942 р. деякі зміни, що послаблювали режим утримання остарбайтерів: у раціоні збільшувалася норма хліба, дозволялися прогулянки за межами табору в певні години (групами, на чолі з німцем), вихід на роботу окремими групами й навіть індивідуально, скасовувалася заборона на трудову

взаємодію з німецьким населенням, що відкривало шлях до використання "східних робітників" у сільському господарстві. Проте, одночасно жорсткішими стали покарання – аж до смертної кари за досить незначні провини¹⁶.

Поштовий зв'язок оstarбайтерів із рідними був дозволений лише з липня 1942 р.¹⁷, а 25 листопада 1942 р. були опубліковані правила листування¹⁸. Кожному робітнику дозволялося писати по 2 послання щомісяця винятково на поштових картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Остарбайтери не могли самостійно придбавати поштові картки й відправляти кореспонденцію – це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники. Уся кореспонденція оstarбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування (Auslandsbriefprüfstelle). Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції – табірним начальством, а в селах і містах відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці (Arbeitsamt). Треба відзначити, що такі суворі правила листування стосувалися лише робітників із окупованих територій СРСР (на українців із дистрикту "Галичина" подібні обмеження не поширювалися)¹⁹.

Особливо відчутних змін зазнало законодавство щодо "східних робітників" після поразки німецької армії під Сталінградом. Розпорядженням ГБА* від 13 листопада 1943 р. було дозволено вихід оstarбайтерів за межі табору, з дозволу керівництва²⁰. Але про деякі укази (наприклад, про порядок нарахування премій, надання робітникам із СРСР відпусток тощо) більшість робітників навіть не здогадувалися²¹. Останні зміни в умовах працевикористання оstarбайтерів відбулися в березні 1944 р., коли в питаннях оплати праці й умовах утримання їх офіційно прирівняли до інших іноземних робітників²².

Утім, дійсність далеко не завжди була підконтрольна законам. Яким було щоденне життя українських оstarбайтерів спробуємо з'ясувати, ознайомившись із їхніми спогадами. Джерелами для дослідження стали неопубліковані спогади та інтерв'ю з очевидцями, а також епістолярна колекція оstarбайтерів із фондів Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.²³

Шанси на виживання здебільшого залежали від того, куди робітник потрапив працювати: на державне виробництво, де умови праці й побуту були найважчими, чи до сільського господаря, де легше було прохарчуватися. Приблизно третина робітників із СРСР, за підрахунками німецьких дослідників, працювала в сільському господарстві; 8,3% – у видобувній промисловості; 29,2% – на металургійних підприємствах; 3,7% – у хімічній промисловості; 3,6% – на будівництві²⁴. У німецьких родин також масово працювали оstarбайтерки, оскільки служниці з України чи Росії значно дешевше коштували родинному бюджетові. На думку У.Герберта, саме молоді оstarбайтерки з 1943 р. були найбільш затребуваними робочими руками на промислових підприємствах, оскільки продуктивність їхньої праці була високою, а зарплата – низькою й на них не поширювалися положення німецьких соціальних законів для жінок. На відміну від чоловіків, жінки легко піддавалися керуванню. Крім того, жіноцтво було беззахисним перед сексуальними домаганнями з боку табірної адміністрації, а також і своїх земляків. Таким чином, дана категорія підпадала під подвійний гніт – і як радянські примусові робітниці, і як жінки.

Звісно, умови життя й праці для робітників не були однаковими. Щоби з'ясувати реальні обставини життя, звернімося до спогадів очевидців, які працювали

* ГБА – від нім. GBA (der Generalbevollmächtigtger für den Arbeitseinsatz) генеральний уповноважений із використання робочої сили. Цю посаду обіймав Ф.Заукель.

в різних галузях економіки нацистської Німеччини. Свою розповідь вони зазвичай починали з опису ситуації та умов проживання в райху.

Антоніна Осадчук працювала в Австрії на військовому підприємстві, куди була вивезена із с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл.:

"Коло заводу там недалеко були байраки. Я вже тоді не знаю, скільки там байраків. Нас там тисяч зо дві було, а може й більше. Дуже багато. Отак довгі такі байраки построїли. І паркан ... такий ... з колючого дроту і прохідна. Поліцай там стояв. Байрак, ну знаєте, коридор такий довгий, і з одної сторони кімнати, і з другої сторони кімнати. В нашій кімнаті було шістнадцять чоловік, по всіх кімнатах так. Але не думайте, що кімнати були здорові, там прохід не дуже вже такий великий. І були такі двухетажні нари. З одної сторони внизу чотири человека і зверху чотири. І з другої сторони так само... Там, в кінці вікно, а тут двері. Да. І так, а ж кажу, длінный калідор, і комнати отак з однієї сторони і з другої"²⁵.

Доповнює вигляд барака фастивчанин Леонід Бойко:

"В кімнатах були полиці в три ряди по обидві сторони, а посеред вузький прохід. Постелею були солом'яні мати, а вкрівлі ніякої. Через кожні 10 днів нас водили в баню, де ми милися, а наша одежа вішалася на залізні візки і її прожарювали так, що всі воші зварювалися. Після бані днів три нас воші не турбували, потім все починалося знову. А клопи, так ті не давали по ночах спокою і з ними ніхто не боровся"²⁶.

Респонденти, які працювали на промислових підприємствах, багато уваги приділяли описові таборів, які були основним місцем проживання для іноземних робітників. На їх території розташовувалися бараки з дво- чи триярусними нарами та мінімальними вигодами, допоміжні приміщення – кухня, їдальня, лазарет тощо. Чим більшим був табір – тим важче було в ньому жити, тим гіршими були санітарно-гігієнічні умови. Про те, що "у великих таборах – жах", потенційним примусовим робітникам було відомо вже навесні 1942 р., тобто на початку вербувальної кампанії. На перших порах у цьому ж таки таборі, за колючим дротом, робітники проводили своє дозвілля, а виходити за межі табору дозволялося "лише заради роботи", як було написано на робочій картці оstarбайтера.

Здається, у дещо кращих умовах жили примусові робітники, які працювали в німецьких бауерів. Киянка Надія Федорук так описує своє нове помешкання:

"Хазяйка тоді мені показує, відкрила двері наверх, – іди туду, наверх, у спальню, значить. Пішла по трапу. Прихожу – там кровать дерев'яна. На перині спиш і периною вкривайся. Не пододіяльники, як у нас, а напірниці й застібаються на пугвички. Така підлога жовта була в цвітах, гарна така. Це моя кімната"²⁷.

Остарбайтери на селі мешкали зі своїми господарями під одним дахом (хоча й не завжди). Михайло Коробенко, житель с. Бурти Кагарлицького району Київської області, працював у господарстві, де крім нього було ще 16 примусових робітників – поляків і українців:

"Спочатку, нас як привезли, то в селі зробили лагер для усіх, хто був. На нижньому поверсі дівчата, а на верхньому поверсі хлопці. А тоді хазяїни почали розбірать. Отак. Не схоче прийти мене у п'ять часов будить. А тут, як я живу у нього в дворі, то він зна, що я встану й піду, бо він провірить і пльотка по спині. І вони розібрали по своїх домівках. В нас там була своя кімната така, коло стайні примурована, грубка була, то вже тут варили"²⁸.

Валерія Комендантова (Вітвіцька) в 13 років, по смерті своєї бабусі, залишилася в окупованому Києві сиротою, а в 1943 р. потрапила служницею до власників невеликого готелю в Баварії:

"Наша кімната номер 16 знаходилася на третьому поверсі. У кімнаті два старих ліжка, старий комод, над ним дзеркало, все у плямах сирості, миска для умивання і два старих стільці"²⁹.

Робітники, що працювали в селянських родинах, не завжди акцентують увагу на умовах проживання, адже вони практично не відрізнялися від домашніх. Перідко для робітника виділяли окрему кімнату в будинку господаря. А бувало, що під житло для іноземних робітників пристосовували будь-які приміщення (складські й господарські).

Основна увага в спогадах зосереджена на розповідях про розпорядок дня й умови праці. Ганна Грищенко, жителька Житомирської області, так описала свій робочий день:

"Нас водила у 6 годин ранку на роботу жінка-німкеня. Частина дівчат перевели працювати у дві зміни. То вже самі ходили на роботу і з роботи – це дівчата. Хлопці ходили з поліцаями на денну і нічну роботи. Працювали рано, з 6.30 ранку до 18.00 вечора у цехах біля станків. У 12 годин дня обідня перерва на півгодини. Нічна зміна працювала з 18.30 вечора до 6 годин ранку. У обід варили в більшості брукву, різану стружками машиною. Коли заколочена житньою мукою, а коли світла. Увечері теж таке, або як німці в обід щось недоїдять, то увечері нам на вечерю дають, або на крупну терку сиру картоплю потруть, закип'ятять і нам вечеря. Давали мало солоного, щоб не опухали люди. У вечері давали ще по 200 грам хліба. Хліб був не житній, невідомо з чого, темно-попільного кольору, трохи солодкуватий, як брусок, не пухкий. У суботу робили до 12-ої години дня. Неділя – вихідний, релігійні свята – теж вихідні. Субота і вихідні дні нас харчували один раз у 12 годин дня, ходили їсти на завод. У вихідні дні до хліба давали по 10 грам масла. На обід варили іноді рисову молочну кашу і давали чайну ложечку топленого масла. Як картоплю варили цілу чищену, то давали по 5 маленьких картоплин, 1 столову ложку шпинату, 1 столову ложку підливки, 1 чайну ложечку крученого відвареного м'яса. Одну неділю давали рис, а другу – картоплю"³⁰.

Шістнадцятирічна Марія Шевченко (Кобзиста) із с. Годунівки Яготинського району працювала в невеликому господарстві вдови в сільській місцевості Австрії:

"Я порала свині, доїла корови, було чотири корови і телечка, свиней було п'ятеро. Коли попораєм худобу, на 8 сніданок. Помили посуд, їсти варила хазяйка, їли разом, і йдемо по роботах на поле чи по двору. Їжа була така – вранці кофе і кукурудзяна каша в тарілочці, ну промили кишки, у 10 год. скибка хліба чимось помазана (повидло, смалець, сир з цибулею), обід – якийсь суп без хліба, у 5 год. скибка хліба чимось помазана, вечеря – кофе, каша – ми навіть не наїдалися. Перший рік я не косила худобі, а на другий рік мусила косити, бо хазяйка купила два воли і стало уже п'ять корів. Я рано встаю, пораю свині і йду косить клевер. Женья (теж остарбайтерка із України. – Т.П.) подоїть корови, запряга волів і їде до мене, нагрузимо гарбу клевером і їдемо додому, поснідаємо і на поле. Робили все: пололи, косили і орали"³¹.

Свій перший робочий день Валерія Комендантова описала так:

"На ранок, у 5.30, підйом. Швиденько вдягнувшись, спускаємось униз. Марія (теж остарбайтерка із України. – Т.П.) показує мені, що я мушу робити. Ідемо з нею у якусь кімнату, куди складено всякі непотрібні речі, беремо великий кошик і вона розказує мені, як треба зібрати біля дверей постояльців взуття, не забувши написати на підшві номер кімнати, скласти взуття у корзину, потім ретельно вичистити, рознести і поставити знову на місце. Поки я чищу взуття, Марія розпалює плиту. Потім ми ідемо снідати. Снідаємо на кухні. У кухні величезна плита, яка опалюється вугіллям, шафа з посудом, кілька столів і дві великі раковини для миття посуду. У цей час уже з'являється хазяйка. Її звать Ольга, а по нашому – "стерва". Вона видає нам по чотири тонесеньких-притонесеньких шматочки хліба, малесеньке блюдечко мармеладу (на сахарині) і чашку кави. Поступово на кухні з'являться усі домочадці і офіціантки Ельза або Мільда. Усі п'ють каву, офіціантки подають каву гостям. Після сніданку іду нагору і поступаю у розпорядження фройляйн Бінк і ми з нею ідемо прибирати кімнати. Фройляйн

Бінк бере ганчірки, дає мені відро і ганчірку і ми з нею вирушаємо прибирати порожні номери, звідки гості вже пішли. Вона розказує мені, як треба стелити ліжко, змінювати білизну і натягати простирадла так, щоб не було видно вм'ятин, вилити і мити нічні посудини і робити вологе прибирання. Так ми переходимо із однієї кімнати до другої, потім прибираємо коридор і сходи, – все це треба прибрати до обіду. О 2 годині обід. Їсти хочеться дуже. На обід – пів тарілки рідкого протертого супу, на друге – картопля у мундирах і трошечки овочів, іноді зовсім маленький шматочок м'яса, а найчастіше картопля, полита соусом із кісток, які тиждень варяться у духовці. Соус більш схожий на столярний клей. Спочатку дуже важко було звикнути до німецької кухні, незважаючи на те, що завжди хотілося їсти. ... Після обіду мене залишали на кухні допомагати Марії мити посуд, чистити овочі, мити плиту і т.д. О п'ятій годині пили каву. Роботи на кухні було завжди багато. ... Минали дні. Одна робота змінювалась іншою і увечері були такими втомленими, що ледве доповзали до ліжка. Безкінечне миття підлоги, сходів, прибирання кімнат, прання постільної білизни і нескінченне миття посуду. Прали ми у механічній пральні у дворі. Порошку і мила було мало і все навантаження було на руки. Особливо важко було прати взимку. Яка не тепла зима у Баварії, але коли на дворі мінусова температура, руки страшенно мерзнуть. Там я їх і відморозила під час прання білизни"³².

Як бачимо, праця займала майже весь світловий день робітника (власне, для цього їх сюди й привезли!). Якщо для робітника промислового підприємства чи фабрики, особливо кваліфікованого, тривалість робочого дня обмежувалася зміною й становила пересічно 8–10–12 годин, у хатньої прислуги чи сільськогосподарських наймитів чітких обмежень робочого часу не було. Різні види допоміжних некваліфікованих робіт (прибирання, розвантаження, розбирання завалів тощо) також не обмежувалися рамками визначеного часу, до них могли залучати робітників і після їх основної роботи. Тому Марія Кобзиста й Валерія Комендантова взагалі не називають загальної кількості робочого часу. Вихідним днем найчастіше згадується неділя, але для наймитів бауерів "вихідний" становив усього 4–5 годин вільного часу, зазвичай у другій половині дня. Дуже часто праця набувала форм жорстокої експлуатації. Молоді жінки, ба навіть підлітки мусили виконувати важку некваліфіковану роботу, до якої вони були часто непридатні фізично. Зарплата стала ще одним фактором дискримінації – вона була низькою (як обурено говорили очевидці – за неї "нічого не можна купити") і фактично втрачала значення стимулу до праці.

Якщо в примусового робітника були діти, режим був іншим. Євдокію Бойко з Фастівського району Київської обл. вивезли до Німеччини разом із чотирма малолітніми дітьми в листопаді 1942 р. – п'яту дитину (Ігорка) вона народила в дорозі. Працювала на оборонному підприємстві в Ельсі. Про перебування в таборі згадує її середній син, Леонід Бойко, якому на той час виповнилося 8 років:

"Мати працювала на заводі по дванадцять годин: з 8 ранку до 8 вечора. Працювала в першу зміну, бо було 5 малих дітей і то часто не встигала нас обслужити, оскільки в 10 годин відбій і коридорний часовий вимикав світло. А тих, хто наважувався його знову увімкнути, він дуже бив. І матір нашу часто бив так, що аж шкіра лопалася"³³.

У даному випадку малі діти не давали права на скорочений робочий день чи легшу роботу в таборі. "Коли мама була на роботі, нас гляділи старі люди", – говорить Л.Бойко, додаючи, що двічі на день "німець приводив" матір нагодувати найменшого Ігоря. На остарбайтерку, яка мала дітей, лягав подвійний гніт відповідальності й турбот за своїх дітей, набагато збільшувався реальний робочий час протягом дня.

На продовження теми дітей-остарбайтерів, виникає закономірне питання: чим вони займалися, коли батьки працювали? Киянин Євген Руднев, якому в 1945 р. було лише вісім років, розповідає:

"В основном собирались так, курили ... там что-то рассказывали. Более старшие дети рассказывали разные истории, пересказывали кинофильмы, стихотворения"³⁴.

Одноліток Євгена, Леонід Бойко, розповідає, що вони, тобто діти, переважно сиділи по своїх кімнатах у бараку, а наглядачі навіть били, як хтось із дітей бігав по коридору:

"Оцей німець, що був по коридору, дак підбирав таких старших дітей і в кінці коридору, там наче ступеньки, так на ці ступеньки садив, картінку, що там нарисовано корова чи що і говорив: "Коза, повторяйте". І так учив. Німці нас готували не грамоти, а щоб були раби"³⁵.

Євген Руднев також згадує, що його й інших дітей із берлінського табору "Кельніше Гайде" часто залучали розбирати завали на вулицях після бомбардувань, прибирати табір, перебирати брукву в буртах тощо. Є доволі багато свідчень, що діти 10–12 років постійно працювали на виробництві. Аркадій Кармазин зі Звенигородського району Київської області разом із мамою працював на хімічному підприємстві в Людвіксгафені (Мунденгайм).

"На заводі Рашіка перероблялась нафта, було декілька нафталінних цехів, повз які і проходити було тяжко. Мене заставили працювати нарівні з дорослими з 6.45 ранку до 17.00 вечора (а мені було всього 11 років)"³⁶.

Загалом, тяжкої остарбайтерської долі за дуже приблизними підрахунками зазнало майже 45 тис. дітей віком до 16 років, які були вивезені з України³⁷. Проблема дітей-остарбайтерів, безумовно, потребує окремого ґрунтовного дослідження, адже все вказує на особливо безправне та беззахисне становище дітей, порівняно з повнолітніми робітниками. Якщо спочатку дітей віком до 15 років заборонялося вербувати на роботу до Німеччини, а вагітних жінок із СРСР повертали на батьківщину, то наприкінці 1942 р. генеральний уповноважений із використання іноземної робочої сили Ф.Заукель узгодив із Г.Гімmlером питання більше не висилати додому вагітних іноземних робітниць зі Сходу. Біржі праці та поліція запідозрили, що вагітність була викликана бажанням виїхати з Німеччини. У.Герберт твердить про існування в нацистській Німеччині спеціального проекту щодо дітей, народжених остарбайтерками. "Діти гарної раси" повинні були забиратися від матерів і виховуватися в спеціальних будинках як німці, а діти "поганої раси" – зосереджуватися в дитячих установах ("місцях догляду дітей іноземців")³⁸.

Чим же займалися робітники, повернувшись до свого бараку? Василь Колісник, який працював у ремонтній бригаді берлінської залізниці, так відповів на подібне запитання анкети:

"Вільний час – це таке поняття, якого в нас не було, тому що працювали по 10 годин, бувало що і по 12 годин, а треба і за собою подивитись, бо поруч мами немає, треба попрати, почистити одяг, бо на ногах були весь час дерев'яні гольцшуги, а увечері кожний лягає якнайшвидше відпочити"³⁹.

Киянка Людмила Тарасенко-Залевська із власного досвіду доповнює картину дозвілля:

"Сидели и воспоминаниями занимались, в основном. Вот каждый рассказывал о себе. Поэтому мы всех подноготную знали. Я обо всех помню, вот как о себе, я так могу о каждом рассказать. Потому что единственное развлечение. Ни книг же, ну ничего ж не было. Ну и в основном, основная работа – это была одежда починить. Вот мама сидит и штопает. Вот на это и уходило время, чтоб поштопать, постирать и, как говорится, лясы поточить"⁴⁰.

Після догляду за гардеробом бажання "впасти й відпочити" було загальним у середовищі примусових робітників. Такий розпорядок дня стосується, так би мовити, середньостатистичного остарбайтера.

Проте, найбільше допікали не режим і тяжка праця. Найнестерпнішою формою насильства для остарбайтерів стало кепське харчування. Не випадково, розповідаючи про своє життя в Німеччині, колишні "примусовці" найперше почина-

ють детально описувати свій жалюгідний раціон. Згадує Ганна Таран із Броварського району Київської обл.:

"Було встаєш – їсти хочеш, і лягаєш – їсти хочеш. Ми вже думаємо, чи буде той день, коли хоч картоплі доволі наїстися. Давали брукву, як картоплиння попадеться, то добре. Обіду не було, після роботи отримували обід і вечерю. Прийдеш із роботи – дві миски дадуть: обід і вечеря, і чаю, а почуття не було, що наївся. А буханка хліба на три дні. Хоч за день із'їш. Хоч як хочеш. Майстерша каже, що треба вже більше роботи виконувати. А ми їй відповідаємо, що ми ж їсти хочемо"⁴¹.

Саме кепське харчування найчастіше викликало протести серед оstarбайтерів, як у промисловості, так і в селянських господарствах. Усі думки наших земляків із дня в день, особливо промислових робітників, здебільшого спрямовувалися на те, як роздобути додаткову пайку харчів. Ось як про це писала у своєму посланні рідним Віра Третьак, жителька Ржищівського району Київської обл.: "С холодом смирилась, привыкла. А с голодом смириться нельзя"⁴². Карткова система нацистської Німеччини, мізерна зарплата оstarбайтерів укупі із забороною вільного пересування фактично позбавляли більшість примусових робітників (особливо з трудових таборів) легального способу поповнення свого раціону. Крадіжки стали найпоширенішим способом прохарчуватися. "Одне виручає весь наш лагерь. Це те, що на станцію приходять вагони з картоплею для лагерів, то наша братва по культурному беруть, себто крадуть і цим пропитуються" – читаємо в листі Михайла Зуба в Київську обл., с. Лехнівку (1943 р.)⁴³.

Наражалася на ризик і служниця невеликого приватного готелю в Баварії Валерія Комендантова:

"На тумбочці біля ліжка Ольги (хазяйки готелю. – *Т.П.*) – велика коробка із відрізнаними талонами з продуктових карток. Вона нікому її не довіряла і відразу відносила з кухні після обіду або вечері. Спочатку я уважно вивчила усе у кімнаті, розпорядок роботи Ольги і "Старого", а потім, порадившись з Марією, стала потихеньку тягати талони із цієї коробки. Загребу рукою трохи талонів і сховаю у чулок. Потім віддаю їх Марії. Вона ходила до магазину і відчитувалась перед Ольгою. На ці талони Марія іноді купувала пару булочок, трохи ковбаси, пляшечку молока і все це ховала у старих будинках у дворі. Звідти ми забирали їх рано вранці і їли. Їсти хотілося завжди. Ми прекрасно знали, що крадемо і якщо попадемося, то це – концтабір, а якщо не будемо красти, то туберкульоз нам забезпечений. Ці крадіжки нам допомагали вижити у тих страшних умовах"⁴⁴.

Оstarбайтери, які працювали в сільському господарстві, мали значно більше можливостей знайти собі їжу. Згадує Марія Кобзиста:

"Додаткове харчування яке ж. Варила велику картоплю свиням, як голодна, то наїмся, можна було і курочку підслідити і яйце схватити, молока можна було напитися, ну якось ми і не пили, привыкли до кофе. Ми не голодували, як коли, то нам і м'яса давала (хазяйка. – *Т.П.*), чи булку спече, то трохи дасть, можна було щось найти, щоб наїстись"⁴⁵.

Голод у трудових таборах змушував матір відправляти доньку на ризикований учинок. Восьмирічна Олександра Горєва не раз здійснювала сміливі вилазки за межі табору:

"Наш лагерь, как все, был огорожен колючей проволокой, но внизу кто-то делал подкоп, и по-пластунски на животе можно было пролезть и таким же макаром доползти до поля, а потом большая трава тебя спрячет. Моя мама всё это мне объяснила и однажды она меня благословила на этот подвиг. Я очень боялась, но маме этого не говорила. Операция заключалась в том, что мама мне давала скатерть новую или ещё что-то (всё это в малом количестве на чёрный день ещё хранилось у мамы), и я через проволоку доносила всё это до домов, где жили Бауэры, т.е. крестьяне. Они мне давали за это овощи или фрукты. Я это проделывала не единожды. Один раз немец, который проходил по этой дороге, заметил меня и ти-

хо подошёл с окликом "Хенде хох!" (руки вверх). Я стояла перед ним и смотрела на него такими глазами ужаса, что этот немец опустил своё ружьё и погладил меня по голове. Он меня отпустил, но по его движениям рук я поняла, что мне ходить сюда не надо: "Будет пух, пух и капут". Маме всё это я рассказала, и мама меня больше не пускала делать обмен"⁴⁶.

Леонід Бойко неодноразово під час бомбардувань американської авіації тікав із табору по овочі на городи німецьких робітників. Одна така вилазка закінчилася сумно – він був контужений, дивом залишився живим:

"Почали бомбити, земля дрижить, німці повтікали, собак позабірали. А ми удвох, один підтримує проволку, а ти попід проволкою лізеш. І під завод – там німецькі городи були – і хто що вирве: гурка, капустину, це був шоколад. Кормовий буряк ... – це такий ... делікатес. Бомби летять, а ми біжимо на городи, бо їсти хочем"⁴⁷.

Після дозволу "східним робітникам" наприкінці 1943 р. самостійно виходити за межі табору, жебракування оstarбайтерів стало звичним явищем по всій Німеччині. Віра Третяк детально описує такі "походи до бауерів":

"Начали проникать изредка к баурам, потом все больше и больше. Позднее не вытерпели, пошли и мы. Дорогая мама, мой характер ты знаешь, как мне приходилось просить... За это и дома меня ругали: "Пропадёшь в чужой стороне со своим умом". Дело это нужно привыкать и привыкать. Дождь, ветер, бывало, идёшь полубосый в рваных туфельках или в колодках без чулок, ноги мокрые, а сверху тулупчик зелёный казённый промок насквозь к голому телу. В таком виде стоишь, как нищий у порога большого дома. Стучим не раз, не два, а бывает и пять не поможет. Иногда со слезами в глазах, с обидой уходишь прочь. А бывает, вынесет кусок хлеба или картошки несколько и боится, скорей двери закрывает. У беднейшего больше разживеешься, у богатого меньше, тот так посмотрит, другой так обсудит. Кто даст, и денег не возьмёт, кто не даст, и деньги возьмет ни за что. Но это мелочь. Прозябнешь, налазишься и возвращаешься с достатком под мышкой домой. Правда, наедались и хлеба, и картошки. Но как посчитать, то один раз проходило благополучно, а другой раз и отражалось на здоровье понемножку"⁴⁸.

Покарання за дрібну крадіжку в різний час (у 1942 чи 1945 рр.) і в різних установах варіювалося від виправного трудового табору до тілесного публічного покарання. З особових справ робітників танкобудівного заводу "Демаг" (Берлін), можемо довідатися, що за крадіжку картоплі з табірної кухні в 1944 р. з наших земляків стягнули штраф у розмірі 20 райхсмарок⁴⁹. Часто-густо цілком легальні спроби робітників поповнити свій мізерний раціон також каралися як незаконні дії. У серпні 1943 р. з берлінської кримінальної поліції повідомляли керівництву табору "Фалькензее" про затримку їхніх робітників за те, що один із них виміняв у німця за тютюн хлібину, а другий купив хліб за 20 райхсмарок у французького робітника⁵⁰. У травні 1944 р. семеро робітників були оштрафовані за те, що у вихідний день поїхали в Берлін і купили продукти харчування⁵¹.

Поступово у великих таборах серед робітників із різних країн розвинувся своєрідний обмінний ринок, де можна було придбати продукти харчування. Про подібну можливість часто згадують наші співвітчизники (наприклад, Василь Колісник: "Як були гроші, можна було купити в чехів чи поляків булку хліба"⁵²).

Допомога могла надійти й від родичів із України. Правила поштового листування дозволяли без обмежень надсилати посилки з продуктами. Важко сказати, наскільки це явище було поширеним, але в спогадах про ці пакуночки з дому згадують із великою вдячністю. Найчастіше надсилали домашню перепічку, насіння соняшника, різні крупи. Намагалися підтримувати й допомагати один одному й самі оstarбайтери – родичі, односельці, друзі. Хто мав можливість дістати продукти (а це здебільшого були робітники в селянських родинах) передавали або пересилали їх своїм знайомим у трудові табори. Згадує Марія Кобзиста:

"Моя двоюрідна сестра працювала у Данцігу на заводі, тяжко і голодно. То я писала їй листи і дві посилочки вислала. Наточила з дерті кукурудзяних крупів і трохи муки. Хазяйка сховала муку на сараї у ящики від комісії, бо ходили, щоб здавали в державу хліб, ну а я акуратно взяла та й послала. Пошта була у нас у домі, ну ніхто хазяйці не сказав, що я вислала 2 посилки. Ох, якби узнала, то не знаю, щоб було б, може б у канцлагер відправила"⁵³.

Несподівано для нацистського керівництва, ще одним джерелом поповнення злиденного раціону українських примусових робітників стала безкорислива допомога німецького населення. Попри надзусилля відомств Г.Геббельса та Г.Гіммлера не допустити виникнення "почуття солідарності" між німцем та "східним робітником", усе ж поставити під неусипний контроль людські почуття було неможливо. Найчастіше подібні стосунки виникали під час спільної роботи. Розповідає Ганна Таран:

"Майстерша наша – Анна Сік, була як рідна мати. Вона старалася нам хоч по шматочку на обід дати свого бутерброду. На Різдво 1944 року вона забрала нас п'ятеро дівчат пригостить, обідали в неї, дочка її сфотографувала нас усіх. Ці фотографії у мене збереглися до цього часу"⁵⁴.

Валерія Комендантова також із вдячністю згадує немолоду сестру власника готелю, яка стала її доброю кровинькою:

"Фройляйн Бінк бачила, що мені завжди хочеться їсти і стала потихеньку ховати для мене пару шматочків хліба з мармеладом де-небудь у кімнаті, а потім тихенько мені казала: "Іди поїж". Цей хліб взяти їй було непросто, так як Ольга слідкувала за всіма, хто що взяв, хто що з'їв, але їй не наважувалася сказати: "Не риж хліб"⁵⁵.

Ці скибочки хліба важили значно більше, ніж можливість ненадовго втамувати голод. "Вона бачила в мені людину, а це для мене було дуже важливо" – підсумовує свою розповідь Валерія Комендантова.

Подібне ставлення до оstarбайтерів було небезпечним. Одночасно ця скромна поміч і співчуття, за визнанням колишніх примусових робітників, допомагали зносити труднощі оstarбайтерських буднів.

Досить буденним явищем у спогадах українських примусових робітників виглядають постійні побої. Характерно, що тільки до оstarбайтерів, на відміну від інших категорій іноземних робітників, офіційно дозволялося застосовувати публічне побиття як метод покарання. У розповідях очевидців постійно зустрічається поєднання жорстокої експлуатації з прямим, часто невмотивованим, фізичним насильством. Згадаймо побої, яких зазнавала Євдокія Бойко. Василь Колісник розповідає про такий метод нагляду за оstarбайтерами:

"В нас майстер був, що йому треба було постійно наривати козі трави. То щоб ми працювали, він наперед іде і кожному по палиці через плече і кричить: "Комісія – комісар працює" – а сам пішов козі рвати траву"⁵⁶.

Говорячи про життя наших співвітчизників у Німеччині, важливо нагадати ту обставину, що люди повсякчас перебували в умовах тотального обмеження особистої свободи. Більшість робітників були доставлені в райх у насильницький спосіб, не маючи можливості впливати на вибір професії та місце роботи, були позбавлені елементарного права задовольняти свої культурні та духовні потреби, обмежені в спілкуванні з іншими іноземними робітниками та місцевим населенням тощо. Насильства робітники зазнавали не тільки з боку безпосередніх керівників та наглядачів, а навіть рядових жителів Німеччини, які відкрито демонстрували свою зневагу й ненависть до невірників із України. Людмила Тарасенко-Залевська так описала свій перший вихід за межі табору:

"Меня даже когда-то однажды выпустили из лагеря, я пошла по улице и пошла там пройтись. Боже, как меня увидели там дети немецкие! "А-а-а, русские швайне, русские швайне!" (смеётся), "русская свинья" кричат стали. Все. Я бегом назад. Дак всё, я быстрее в лагерь. Могли даже камнями забросать"⁵⁷.

Економічне, фізичне, вербальне насильство, якого зазнавали остарбайтери, мало чітке ідеологічне спрямування, адже українські робітники походили із СРСР. Приниження національної гідності стало ще одним видом насильства. Ставлення до іноземних робітників у Німеччині залежало від національності й, відповідно, нацистської расової теорії. Найвищий щабель, звісно після німців, посідали "германські" держави Північного Заходу Європи, за ними йшли країни Південного Заходу й Півдня Європи, аж до Польщі та СРСР, які трактувалися як колонії – територія цих країн повинна була поступово заселятися німцями, "германізуватися", а їх населення, як "націю слуг", необхідно використовувати в німецьких інтересах і поступово викоренити. Жителі ж радянської України взагалі були позбавлені своєї національності, отримавши офіційну назву "східні робітники", або "російські робітники" чи "радянські росіяни" (Sowietrussland). Постійним нагадуванням про своє принизливе становище й національну неповноцінність став обов'язок носити спеціальний знак "Ост" ("Ost"). "І де наш люд зараз не стражда, де його тільки нема ... де не глянь і куди не глянь, і все "Ост" – це нас тут позначили як овець, щоб не забрели, куди не треба"⁵⁸. Цей рядок із листа Марії Єфименко в с. Лехнівку Київської обл. свідчить про чітке усвідомлення українськими робітниками масштабів безправного становища остарбайтерів у III райху.

Реакцією східних українців на дискримінацію за національною ознакою було обурення, яке бринить навіть у листах, старанно перлюстрованих нацистською цензурою. "Куди не підеш, то скрізь кажуть, що для руських нема нічого, но ви, рідні, подумайте, яка ж я руська?" (лист Катерини Бугери в с. Борщагівку Київську обл., 1943 р.)⁵⁹. У розповідях деяких колишніх примусових робітників можна зустріти своєрідне пояснення такого презирливого ставлення до робітників із СРСР:

"А нас вони вважали взагалі нізащо. Ми звичайно, ми... Що ми жили при Сталіні погано, то погано, звичайно. Ми нуждалися в цьому барахлі... Що дійсно... Ми трохи й брехали. Кажуть, що ви говорили, що Росія така багата, а ви такі, як цигани, мол, ви такі ... що, знаєте, цієї одежі ні чорта не було. Ми кажем: "Це нас забрали із постелі, нас забрали, ми нічого не взяли з собою". Що то трохи правди, то правда. А то, що в нас ні чорта не було, то, їй Богу, не було і в що одітись. Ох! Да..."⁶⁰.

Важливим елементом буднів наших співвітчизників були стосунки в середовищі остарбайтерів, які справляли величезний вплив на морально-психологічний стан людини. Щоденна боротьба за виживання виявилася суворою перевіркою традиційних людських почуттів, як-от дружба, взаємодопомога, співчуття. Наведемо декілька загальних характеристик табірної життя. Згадує Василь Колісник:

"Стосунки між нами були просто братські. Один другому допомагали, чим могли, але люди є люди, є різні характером"⁶¹.

Аркадій Кармазин:

"Між самими остарбайтерами стосунки також були різними. Часті спогади про домівку, сварки з різних причин, іноді й бійки. Гнітючим був настрій, особливо коли під час бомбардування когось вбито або поранено, або коли в таборі хтось помирав (було й таке)"⁶².

У великих таборах для іноземних робітників за величезної скупченості людей, обмеженні в пересуванні, невлаштованому побуті стосунки набували жорстких форм. Згадує Віра Третяк:

"За хлібом – в чередь, за обідом и ужином – тоже. Да ещє очереди какие. Бывало, подерёшься, и поругаешься, и если не упрёшься, то не добьёшься ничего"⁶³.

В остарбайтерів, які працювали в німецьких господарствах, спілкування не набувало форм боротьби за виживання. Галина Касіч розповідає:

"Вихідний у мене був у неділю після обід і до 5 годин вечора. Це були вільні години в усіх іноземних робітників нашого селища. Оце ми тільки й могли зу-

стрітися, побалакати. Далеко ходити не дозволялося, хоча б і господар відпустив, але поліція за нами слідувала й дуже всі боялися, що за якусь провину відправлять до табору. Неподалік у містечку був госпіталь і до нашої компанії приходили навіть робітники, що лікувалися у цьому госпіталі. Збиралися компаніями ми всі, місцеві іноземні робітники: українці, поляки й французи (були військовополонені). Їм надсилали продовольчі посилки і вони часто всіх нас пригощали"⁶⁴.

У таборах формувалися сталі групи за ознаками родинного зв'язку (брати, сестри, батьки, діти), за місцем проживання (односельці, земляки). Адже перспектива залишитися на чужині самотнім, на думку багатьох респондентів, була рівноцінною смерті. У спогадах колишніх оstarбайтерів часто зустрічаються фрази: "Ми дуже зраділи, що будемо всі разом", або "Тільки добре, що всі вкупі тут дівчата, єсть з ким горем поділитися"⁶⁵.

Туга за ріднею, за Батьківщиною були такою ж щоденною реальністю життя українських примусових робітників, як голод і тяжка праця. Скрутне соціально-побутове становище ще більше посилювало почуття ностальгії, самотності, перетворюючи його на щоденний біль.

Для Валерії Комендантової життя в неволі – це були "дні, схожі один на другий, що минали дуже швидко з вічним бажанням, що б поїсти і невблаганною тугою за Києвом, за домом"⁶⁶.

Стосунки в середовищі різних категорій українських примусових робітників, між ними й господарями, становили важливий комплекс взаємин, які напряду впливали на морально-психологічний стан людини, на сприйняття конкретної життєвої ситуації. Приміром, відсутність комунікаційного контакту із господарями, інколи психологічна несумісність, відчутно погіршували здавалося б порівняно кращу ситуацію сільськогосподарського робітника. Натомість, дружні відносини в середовищі примусових робітників у загальному таборі надавали сил витримати випробування, протистояти обставинам, спонукали боротися за життя, а морально скрутна атмосфера у великих таборах для іноземців, часто з напівкримінальними правилами співжиття, ще більше посилювала відчуття самотності в "східного робітника". Досить часто у спогадах колишніх оstarбайтерів бринить тема "своїх" – "чужих", "наших" – "німців". Нерідко "свої" були значно гіршими від ворогів, а несподівана підтримка, допомога й порятунок надходили від "чужих".

"Як тяжко-важко мені в світі жити. Немає роду. Нікому туги розігнати, нікому горя розказати, немає до кого прихилитись. Одна-однісінька, як сиротина. А люду скільки, а скільки є поруч. Одна журюсь, одна побиваюсь, як риба об лід. Кому потрібне моє лихо? Хіба б сестра зажурилась та рідненький братик, матінка припала б, про горенько спитала", – такі поетичні записи залишила про свої почуття Віра Третяк⁶⁷.

Не тільки зовнішні обставини, але й властивості характеру людини впливали на її здатність адаптуватися в складній життєвій обстановці, боротися за виживання, оцінити свої можливості. Зрозуміло, що моральний стан українських примусових робітників був досить пригніченим, песимістичним, особливо на початку перебування в неволі. У розповідях очевидців постійно повторюються фрази на кшталт "ми були вічні раби", "ми не вірили, що повернемося додому". Навіть за найсприятливіших обставин, коли українські дівчата або юнаки ставали мало не членами німецьких родин, у яких працювали, відчуття приниження, неповноцінності не полишало. Згадує Галина Касіч:

"Хоча мене й не ображали, але все мене тяготило. Мене не обіжали, ну це була неволя. І я старалася, щоб не попастися, щоб не ускладнити собі ситуацію. Робила все, що мені скажуть"⁶⁸.

Важко щось додати до промовистої оцінки свого життя в Німеччині Катерини Барабаш, яку вона висловила в листі до подруги Галини Дикої в с. Недря Київської обл.:

"Повідомляю тебе, кума, що я ще жива, не здохла, тут мені не жизнь, а ма-ліна, щоб ти мене, Галочко, побачила зараз, то ніколи б не впізнала. Робота і жур-ба загонять в могилу. Я завжди пишу додому, що мені добре, аби за мною не пла-кала ота нещасна безталанна мати. Тут, Галю, нікому нема життя, – ти тільки уя-ви – чужина, нужда та неволя"⁶⁹.

Настрої українських оstarбайтерів пронизані нотками, які розкривають се-лянський менталітет, своєрідну покiрність долі. Усі насильницькі дії, що їх за-навали робітники, часто зображені в спогадах безособовими: "нас везли", "нас гнали", "нам давали" й т. д. У розповідях оstarбайтерів перебування в Німеччи-ні великою мірою є результатом дії чогось ірраціонального, не підвладного людсь-кій силі. Часто порятунку робітники шукали в надприродних силах, як-то віра в Бога, фатум, долю. Наприклад, під час бомбардувань замість тікати до бомбос-ховища, українські робітники залишалися в бараку й молилися. А п'ятнадцяти-річна Валерія Комендантова найчастіше придумувала собі казку й жила в ній: " Там були феї й добрий принц, який нарешті врятує мене від цієї каторги. Так бу-ло легше переносити це страшне життя". Ба навіть самих оstarбайтерів інші іно-земні робітники наділяли якимись надприродними рисами. Ганна Грищенко роз-повідала, що під час нальотів союзницької авіації французькі робітники завжди трималися біля групи її односельців: "Росіяни не загинуть, їм завжди таланить, – казали вони, – росіяни щасливі"(!).

Оскільки матеріал готувався на основі сучасних спогадів колишніх оstar-байтерів, маємо унікальну можливість дізнатися, як ці люди зараз, 60 років по війні, оцінюють своє життя в Німеччині. Для більшості респондентів згадка про минуле – достатньо болісний процес, який супроводжується сльозами й хвилюванням, але надзвичайно важлива суспільна й особиста справа. Подеко-ли про події воєнного лихоліття колишні примусові робітники говорять дотеп-но, із гумором, інколи іронізуючи з приводу якихось своїх тодішніх намірів, прагнень і сподівань. Оповідь часто супроводжується сміхом, причому респон-денти сміються в, здавалося б, недоречних місцях, як-от згадуючи бомбарду-вання чи покарання. В інших випадках події воєнного лихоліття бачаться нав-паки, трагічно ("У п'ятнадцять років дійсність сприймається інакше, ніж у зрі-лому віці. Зараз, із висоти прожитих років, усе пережите здається набагато страшнішим, ніж здавалося тоді"⁷⁰).

Ми намагалися розглянути щоденне життя людини за екстремальних жит-тєвих обставин. Для більшості опитаних автором очевидців життя в нацистській Німеччині, незалежно від того, де працював робітник, як склалася його доля по війні, закарбувалося в пам'яті як найтяжче випробування.

¹ Нові перспективи історіописання / За ред. П.Берка / Пер. з англ. – К., 2004. – 392 с.

² Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Berlin; Bonn, 1986; *Idem.* Fremdarbeiter: Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn, 1999. – 589 s.

³ *Ibid.* – Bonn, 1999. – S. 24.

⁴ Див., напр.: Berliner Geschichtswerkstatt (Hg). Zwangsarbeit in Berlin 1940–1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrussland. – Berlin, 2000. – 128 s.; Hans-Jürgen Kahle (Hg). Gestohlene Jugendjahre. Berichte ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiter über ihre Zeit in Wesermünde (Bremerhaven) 1941–1945. – Cuxhaven, 1995. – 230 s.; Herbert Ulrich (Hg.). Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945. – Essen, 1991. – 499 s.; Kiew–München–Kiew: neun Interviews mit ukrainischen Zwangsarbeitern und Zwangsarbeiterinnen / Hrsg. Constanze Werner. – München, 2000. – 120 s.

⁵ Schwarze G. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. – Essen, 1997.

⁶ *Frankenberger T.* Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. – Mнster, 1997.

⁷ *Коваль М.В.* Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965. – С.112; *Коваль М.В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К, 1979. – С.134.

⁸ *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем рейхе и их репатриация. – М., 1996. – 442 с.

⁹ *Гальчак С.Д.* „Східні робітники” з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.

¹⁰ Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.; *Грінченко Г.* «Остарбайтеры» Третьего рейха – стратегия выживания // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 219–227; *Её же.* Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Там само. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 52–59.

¹¹ *Меляков А.В.* Мобилизационные акции в оккупированном Харькове: взгляд потенциальных «оstarбайтеров» / Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы). Материалы международной научной конференции (Харьков, сентябрь 2003 г.). Сб. докладов. – Харьков, 2004. – С. 182–192; *Меляков А.В.* До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132–145.

¹² *Пастушенко Т.В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С.227–233.

¹³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 50–52.

¹⁴ *Herbert U.* Fremdarbeiter... – Bonn, 1999. – S.179.

¹⁵ *Полян П. М.* Указ. соч. – С. 93.

¹⁶ *Herbert U.* Fremdarbeiter... – Bonn, 1999. – S.194.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.4. – Спр. 311. – Арк. 131.

¹⁸ *Вербицкий Г.Г.* Почта оstarбайтеров второй мировой войны. Документы и переписка. – S.L., 1996. – С. 23.

¹⁹ Детально про листування „східних робітників” див.: *Пастушенко Т.В.* Листи як джерело вивчення проблеми українських “оstarбайтерів” періоду Другої світової війни //Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70–76; *Лисенко О., Пастушенко Т.* Огляд писемних джерел по проблемі українських “оstarбайтерів” періоду Другої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. – Число 10. – У 2-х ч. – Част. 2. – К, 2002. – С. 6–31; *Пастушенко Т.В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – С.227–233.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп.4. – Спр. 311. – Арк. 336–343.

²¹ Там само. – Арк. 343–343 зв.

²² Див.: *Полян П.М.* Указ. соч. – С. 99.

²³ Використано 25 спогадів колишніх оstarбайтерів та 10 інтерв'ю з очевидцями, зібраних у 2002–2005 рр.

²⁴ *Ulrich H.* Fremdarbeiter... – Bonn, 1999. – S. 315.

²⁵ Спогади А.П.Осадчук. – Аудіозапис, 2005 р.

²⁶ Спогади Л.П.Бойка. – Рукопис, 2004 р.

²⁷ Спогади Н.О.Федорук. – Аудіозапис, 2003 р.

²⁸ Спогади М.М.Короленка. – Аудіозапис, 2004 р.

²⁹ Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.

³⁰ Спогади А.Ф.Грищенко. – Рукопис, 2003 р.

³¹ Анкета М.Ф.Кобзистої. – Рукопис, 2003 р.

³² Спогади В.М.Комендантової. – Рукопис, 2002 р.

³³ Спогади Л.П.Бойка. – Рукопис, 2004 р.

³⁴ Спогади Є.Н.Руднева. – Аудіозапис, 2005 р.

³⁵ Спогади Л.П.Бойка. – Аудіозапис, 2004 р.